

בלא אלטרנטיבה

בחינת ההנחות של זאב שטרנהל

אריה יערי

זאב שטרנהל, בניין אומה או תיקון חברה? עם עובד, תל-אביב 1995, 491 עמודים

כותרת ספרו של זאב שטרנהל מציגה את הנחת היסוד של המחבר על מלוא מורכבותה הבעייתית: האם תנועה לאומית, החותרת למהפכה תרבותית ונושאת ערכים, שהם מטבעם בעלי אופי פרטיקולרי, מסוגלת לדור בכפיפה אחת עם הערכים האוניוורסליים של הסוציאליזם? תשובתם של אבות תנועת העבודה הארץ-ישראלית היתה חיובית. הם אף ראו בסינתזה של סוציאליזם ולאומיות את ההשג ההיסטורי ואת הייחוד של תנועתם בקהל תנועות הפועלים האחרות. 'אולם', קובע שטרנהל, 'משהבינו ששתי המשימות אינן ניתנות לביצוע בעת ובעונה אחת, הם ויתרו מלכתחילה על מימושה של המטרה החברתית'. יתרה מזו: 'אייכולתה של תנועת העבודה וכשלונה לבנות חברה שוויונית, לא נבעו מאילוצים אובייקטיביים, אלא מהכרעה אידאולוגית מודעת'.

אם שורש הרע נעוץ באידאולוגיה, מתבקשת השאלה, מה מעצב את האידאולוגיה? לקבלת התשובה יש לבחון את הרקע ההיסטורי, החברתי, הכלכלי והתרבותי, שהאידאולוגיה צומחת עליו, ואת הגורמים שמביאים לעלייתן ולנצחונן של אידאולוגיות מסוימות, מול שקיעתן וכשלונן של אחרות.

בטרם ניגש לבחינת טענתו של המחבר בדבר הכרעתם האידאולוגית של ראשי תנועת העבודה, עלינו לבדוק האם הניסיון ההיסטורי הכלל-עולמי מאשר את עליונות הפרימט המעמדי בעימותו עם הפרימט הלאומי. האומנם המקרה הארץ-ישראלי היה חריג, סטייה אידאולוגית של מנהיגים, או שמא הוא עולה בקנה אחד עם לקחי המאה העשרים?

נצחון הפרימט הלאומי על ערכים דמוקרטיים או ערכים סוציאליסטיים אוניוורסליים הוא תופעה דומיננטית לאורך תולדותיה של המאה העשרים, המתקרבת לסיומה על רקע הבלהות של רצח עמים כפתרון לסכסוכים הלאומיים באפריקה ובאירופה כאחד - גם ברואנדה וגם ביוגוסלביה המתפרקת לנגד עינינו. אני מתיר לעצמי לצטט, בעניין זה, קטע מהמבוא של ספרי אתגר הלאומיות:

הלאומיות הפכה הגורם הדומיננטי - לטוב ולרע - במאה הזאת, בה למעלה

ממאה עמים זכו לגבש את זהותם ולהשיג את עצמאותם הלאומית. גורם בעל עוצמה בלתי־משוערת בשחרורם של עמים ושעבודם של אחרים, מפסגות ההשראה הנאצלת ועד שאול תחתיות של השמדת עמים. הלאום התגלה כמנוע ההיסטוריה, מחולל תמורות ומהפכות כמו המעמד - אם לא למעלה ממנו - מתנועות שחרור של העולם השלישי ועד לבלבן של מדינות הלאום הוותיקות באירופה. הלאומיות בונה ומפרקת מדינות. מערצת גושים ובונה אחרים - במזרח ובמערב כאחד - ומציבה אתגר עיוני ומעשי גורלי למימוש התזון הסוציאליסטי ולהישרדות הקיום האנושי.¹

התזה של שטרנהל מחזירה אותנו לסוגיה מרכזית בתאוריה המרקסיסטית: סוגיית יחסי המעמד והלאום. האם הם שתי קטגוריות שוות־ערך בעיצוב ההיסטוריה? מה משניהם תופעה היסטורית קבועה ומה בגדר תופעה חולפת? התשובה לשאלות אלו תקבע גם מה קודם למה: המהפכה החברתית־מעמדית או השחרור הלאומי.

בעיני מרקס, האומה נראית כתופעה חולפת, יציר הקפיטליזם שיחלוף עמו. ראייה לכך מצויה בעמדות שנקט לגבי כל הבעיות הלאומיות של תקופתו: שאלת הזכות להגדרה עצמית, מאבקי השחרור, הבעיות הקולוניאליות. הבחינות שלפיתן דן היו כלכליות ופוליטיות בלבד. הטעם הכלכלי גרם לו לדרוש ששטחה של המדינה יהיה גדול די הצורך לאפשר את קיום תושביה, שאם לא כן אין להכיר בה. מן הקריטריון השני של מרקס נגזר כי המדינה - האומה - חייבת, למען קיומה, לעמוד במבחן היותה תורמת ליעוד המהפכה.

אנגלס אינו מודה בעיקרון האומר כי לכל אומה - מבלי להתחשב בגודלה - יש זכות לעצמאות לאומית. לדבריו, העובדה שקיים דיכוי לאומי אינה מחייבת את הדמוקרטיה לתמוך בלאום המדוכא. חובה זו מתעוררת רק בשעה שלאום זה מפתח פעילות פוליטית בעלת אופי מהפכני, ומשמש בכך את העניין המיוחד של הדמוקרטיה, שאם לא כן, התנועה הלאומית כביכול אינה זכאית להגנה.

מרקס ואנגלס השלימו - לא בעקביות - עם גילויים של דיכוי לאומי. הנימוק לכך מצוי בהסבר שניתן לתופעה: הדיכוי הלאומי הוא פרי הניצול המעמדי וייעלם יחד עמו. לפי הבחנתו של אנגלס בין אומות קטנות וגדולות, היסטוריות ובלתי־היסטוריות, עמים שבסוף המאה ה־19 לא הגיעו לידי עצמאות, שוב אין להם סיכוי לשאוף אליה. הוא מבדיל בין אומות לבין מיעוטים לאומיים, 'שרידי עמים'.

קיימות שתי צורות דיכוי - חברתית ולאומית - ועמדתו של מרקס כלפיהן היא בסימן של מוסר כפול. לגבי הראשונה - אין היסוסים. זהו רע שיש לשרשו בכל האמצעים וללא רחם. יש לגייס את המעמד למאבק על כל השג אפשרי. ואילו הדיכוי הלאומי הוא רע יחסי וייתכן שיתגלה במשך הזמן כקדמה. כך נראה תחילה הקולוניאליזם בעיני מרקס. אומנם האירים הם קורבן לטרור האיום ביותר ולשחיתות מבחילה, והפולנים סבלו מן העול הרוסי, ואולם כל אלה לא הצדיקו את גיוסם של

1. א' יערי, אתגר הלאומיות, תל־אביב 1985, מן המבוא.

העמים האלה למאבק על שחרורם הלאומי. כדברי מרקס: 'לא בוורשה תשתחרר פולניה, ולא אירלנד בדבלין'.² הודות לנצחוננו של הפרולטריון האנגלי יבוא שחרורם של האירים - מלונדון. ואם מרקס, שיעץ לאירים להתלכד עם הצ'רטיסטים, שינה את טעמו והחל לדגול בעצמאותה הלאומית של אירלנד - על אף שטחה המצומצם וכלכלתה הנחשלת - הוא עשה זאת משום השפעתה החוזרת ונשנית של הבעיה האירית על מעמד הפועלים האנגלי ועל סיכויי המהפכה.

הניסיון שנרכש באירלנד חשף את חולשת מושגיו של מרקס בנוגע לשאלה הלאומית. עכשיו התברר שהשחרור הלאומי איננו פרי השחרור החברתי, אלא תנאי מוקדם לו. הדיכוי הלאומי ביטל את הסולידריות המעמדית ונעשה אפוא למכשול בפני המהפכה הסוציאלית.

פתרון השאלה הלאומית באמצעות ביטול של הלאומים, ביטול הסכסוך בין המעמדות (כלומר היעלמותם) וחיסול הדיכוי בכל צורה שהיא באמצעות ביטולה של המדינה - חזון משולש זה של מרקס טעון בחינה ביקורתית. קודם כל יש להבחין בין שני התהליכים הראשונים, המתייחסים לשתי קטגוריות נפרדות - המעמד והאומה. ביטול המעמדות מחייב שינוי מהפכני ביחסי הייצור, תהליך קשה אך אפשרי, מבחינה עקרונית, במסגרתה של המדינה. לעומת זאת, ביטול התופעה ששמה לאומיות מחייב מהפך בתנאי הייצור על כל רכיביהם, ובכלל זה: א) השוואת ההבדלים וביטול הפערים הנובעים משלבי ההתפתחות השונים, ממגוון התנאים הטבעיים, הגיאוגרפיים והאקלימיים, משכיחות אוצרות הקרקע וכו'; ב) טשטוש הייחוד הלאומי (שנוצר עקב ההתפתחות ההיסטורית, וסימניו הם שפת לאום, תרבות משותפת ותודעה של שייכות קולקטיבית) עד להיעלמותו. אולם מתברר שהתפרקותה של ישות לאומית מלווה בהתפרצויות הגוררות פגיעה כלכלית, הכרתית, תרבותית ופסיכולוגית, הן בפרטים והן בקבוצות.

כעובדה אלמנטרית שאין להכחישה, יכולתו של הפרט להזדהות עם 'האנושות' מתפתחת רק באמצעותן של קבוצות מצומצמות למדי; רק הן מספקות מגוון של תכונות, המתאים להקף השאיפות ולנשיות המיוחדות של הפרטים, שעוצבו במשך הדורות. צורות ההצגה של המעמד והלאום בפני הפרט נבדלות זו מזו באורח סובייקטיבי יסודי. המעמד נכפה על העובדים, כמסגרת לניצולם, והם שואפים להשתחרר ממנה, אם כפרטים ואם באורח קולקטיבי. האומה, לעומת זאת, היא יחידה מוסכמת, קוטב הזדהות, תבנית המעניקה ביטחון, שבאמצעותה מתגבשים האינטרסים המשותפים לעומת שאר האומות - וכל זאת, ללא תלות בהתעוררות של מלחמת המעמדות ובפתרונה. המהפכה היא ביטוי לדחיית מצב מסוים (או לשלילתו), והתנועה המהפכנית מתארגנת כתגובה למצבה המעמדי, מבלי לשלול בהכרח את ההשתייכות הלאומית. לעומת זאת, הפגיעה בישות הלאומית גורמת להתקוממות וכל דיכוי לאומי מעורר תגובה מרדנית. לפי מרקס, התודעה המעמדית היא מנוף למהפכה, 'כשהיא כובשת את לב ההמונים נעשית התאוריה לכוח תומרי ...' בכוח

2. K. Marx, *Lettres à Kugelmann*, Paris 1970, pp. 154-162

התודעה בלבד ייהפך מעמד הפועלים ממעמד 'כשהוא לעצמו' למעמד 'בשביל עצמו', המסוגל לבצע תמורה ממשית ולגייס את העוצמה ההיסטורית הדרושה לביצוע המהפכה.

בשנות העשרים של המאה הזאת המשיך ג' לוקאץ³ לפתח את הסוגיה של ההכרה המעמדית: 'כאשר למעמד מתפרשת ההכרה בעצמו כהכרה נכונה של החברה כולה ... באופן שהתאוריה באה במגע ישיר והולם עם תהליך המהפכה הסוציאליטי - רק אז נעשה אפשרי האיחוד בין התאוריה והפרקסיס, שהוא תנאי מוקדם לתפקודה המהפכני של התאוריה'. כוחה ההיסטורי של קבוצת אנשים נמדד אפוא לפי מידת זהותה של התודעה עם ההכרה הכוללת של החברה, לרבות התודעה הלאומית. קאוסטקי, לנין, לוקאץ' ואחרים הגיעו מכך להערכות מאכזבות בנוגע לאפשרות היווצרותה של הכרה פרולטרית ההולמת את המכלול הקונקרטי. הם המשיכו וגזרו מהערכות אלו מסקנות הרות תוצאות הרסניות לדמוקרטיה הסוציאליסטית - תפיסות ריכוזיות המתגלמות בדיקטטורה הפרולטרית. לוקאץ' קובע שתודעת הפרולטריון משקפת רק את האינטרסים המידיים שלו ולא את האינטרסים ההיסטוריים. הראיה לכך: הסינדיקליזם הרפורמיסטי, המנוגד לתודעה מהפכנית.

כנגד האמור לעיל, נוכל לקבוע שההכרה הלאומית משקפת דווקא את האינטרס ההיסטורי, ולו במחיר האינטרסים המידיים. הבדל זה בין ההכרה המעמדית המידית והתודעה הלאומית ההיסטורית הוא משמעותי למדי, ומקורו בהבדל בין שתי השויות, האומה והמעמד. שורשיה ההיסטוריים של ההשתייכות הלאומית עמוקים יותר מאלה של ההשתייכות המעמדית. מעמד הפועלים הוא בבחינת יצור חדש, בעל ניידות רבה, הגתון בתהליך של ריבוד תדיר. הממד ההיסטורי של תודעתו הוא ההווה, ואילו מושג האומה כולל גם את העבר ויש לו השתמעויות לגבי העתיד. המושג הראשון מבטא בעיקר את האינטרסים החומריים, ואילו המושג השני הוא בבחינת תמצית רב-ממדית של ניסיון קולקטיבי ממושך, שנוסח והתקדש בכל תחומי ההתבטאות התרבותית - לרבות באגדות, במיתוסים ובשירי גבורה המתארים את ימי ראשיתה ולידתה של האומה. בר ברוכוב העשיר סוגיה זאת בניתוח המושגים 'יחסי יצור' ו'תנאי יצור'. המעמד הוא פונקציה של יחסי יצור, הקובעים את אופן הייצור (פאודלי, קפיטליסטי, סוציאליסטי) ואילו האומה מתעצבת מכוחם של תנאי הייצור, הקובעים אפילו את עצם קיומה הפיסי.

יהיו אשר יהיו אפוא הרכיבים שבתוכם היא מתפתחת, התודעה הקולקטיבית היא תולדה של ריבוי הגורמים המשתקפים בה וכל מי שירצה לצמצם לממד המעמדי בלבד לא יוכל לחרוג מתחום הפשטנות הרדוקטיבית. דיכוי חברתי כולל ניצול מעמדי וקובע את אופן הקיום, אולם הדיכוי הלאומי מאיים על עצם הקיום. כך, למשל, ההרס שגורמת מלחמה איגו ברהשוואה עם הסבל שמקורו בניצול חברתי. הקרע בתפיסתו של מרקס בין שני רכיביהן הגדולים של ההיסטוריה ושל החברה

3. ג' לוקאץ', היסטוריה ותודעה מעמדית, תל-אביב 1964, עמ' 67, 69, 79.

- המעמד והלאום - שקובעים את התנהגותם של בני כל החברות, הוליד הערכות ותחזיות מוטעות. מרקס לא חזה מראש את ההשפעות הלאומיות של הקולוניאליזם בקרב עמי המושבות ואף לא את ההשפעות הסוציאליות והפוליטיות על הפרולטריון של המטרופולין. אם אנגלס הבהין בין 'אומות היסטוריות' לבין 'לאומים חולניים', הנה מרקס גזר כליה על כולם. תחזית זו ספגה מכה ניצחת במהלך ההיסטוריה, בדומה להנחה בדבר היעלמות המדינה, המשותפת למרקס ולאנגלס.

במרוצת המאה הזאת השתמרה האומה כמסגרת היסטורית. ההשגים לא היו פרי של שחרור חברתי. אדרבא, הם היו תנאי מוקדם לשחרור מעין זה. המהפכות הסוציאליסטיות לא ביטלו את המחיצות בין הלאומים, אף לא את הסכסוכים בין מדינות המתקראות סוציאליסטיות.

שטרנהל מזהה את האידאולוגיה של אבות תנועת העבודה עם 'הסוציאליזם הלאומי' האירופי, שהופיע כחלופה למרקסיזם ולליברליזם גם יחד, כאנטיזה ימנית לערכיהם האוניורסליים של שני הזרמים האלה. אבי-אבות החטא של ראשי תנועת העבודה - קובע שטרנהל - היה מתן עדיפות, פרימט, לנושאים הלאומיים של בניין האומה והבטחת קיומה, על פני תיקון החברה.

בשורות הבאות ננסה לברר כיצד נהגו ראשי תנועת הפועלים הבינלאומית במבחן העימות בין האינטרסים הלאומיים ובין ציווי הערכים הסוציאליסטיים האוניורסליים. שני הגילויים המכריעים בהקשר זה היו בשאלת היחס לקולוניאליזם ולמלחמת העולם הראשונה.

מבחן הקולוניאליזם והמלחמה

נציגי תנועות הפועלים של העמים המדוכאים חיפשו מזיגה בין שחרור לאומי וחברתי, ואילו דוברי מעמד הפועלים של עמי הרוב - קאוטסקי ולנין - תמכו בטמיעת המיעוטים ברוב ובהכפפת האינטרס הלאומי לציווי השחרור החברתי. התאוריות והעמדות הפוליטיות של המפלגות הסוציאליסטיות השונות משקפות היטב את הבעיות שהעסיקו אותן בפועל. גם ז'ורס, האינטרנציונליסט הכן, עמד על שלמותה ועצמאותה של ארץ מולדתו, צרפת, וכשפרצה המלחמה הגדולה, הצטרפו האנטי-פטריוטים הנלהבים ביותר לשורות המגינים על האומה. הסוציאליסטים הגרמנים, האנגלים והצרפתים ידעו, ברובם, להתפשר עם הקולוניאליזם, 'שאי-אפשר למונעו', וחיפשו בו ממד מתקדם - משום התועלת המידית שבו.

לבעיית הזכות לאוטונומיה נקשרו תנאים ותחומים מיוחדים (אוטונומיה תרבותית - לשונית ורוחנית - או תרבותית וטריטוריאלית וכלכלית), שעוררו ויכוחים ופירושים שונים בשורות האינטרנציונל. בוועידתו הרביעית בלונדון,⁴ ב-1896, נתקבלה החלטה, המעידה בעליל, כי תנועת הפועלים החלה להכיר בבעיה הלאומית ולהתחשב בה: 'הוועידה מצהירה, שהיא תומכת בזכותן של כל האומות לחופש

4. פרוטוקול של הוועידה והחלטותיה, הופיע ב-1897 בברלין.

ההגדרה העצמית; היא מביעה אהדה לפועלי כל הארצות הסובלות עתה תחת עול האבסולוטיזם הצבאי, הלאומי - או כל צורה אחרת שלו.

החלטת לונדון השאירה בעיגן את הבעיות התאורטיות והפוליטיות של האוטונומיה הלאומית, ואלה הלכו והתרחבו בצורה בלתי-צפויה. מהו עם, מהי אומה? מה מוצאם ומה צריך להיות עתידם? כיצד להגדיר את זכויותיהם ואת האינטרסים שלהם? כיצד לנסח הגדרה, שתספק את כולם - את הגדולים והקטנים, 'ההיסטוריים' והבלתי-היסטוריים? כיצד ליישב את הבחינות התאורטיות עם השאיפות והאינטרסים המיוחדים של כל קבוצה לאומית, עם העניין המדיני של האינטרנציונל? מהי עמדתו הנכונה של הסוציאליזם כלפי הפדרליזם, האוטונומיה האזורית או התרבותית של המיעוטים? כיצד לשפוט את הקולוניאליזם. ומעל לכל - איזו עמדה חייב לנקוט מעמד הפועלים במקרה של מלחמה?

כאמור, רוב אנשי האינטרנציונל השלימו עם התפשטות הקולוניאליזם כשלב בעידן הקפיטליזם. חוסר הבגרות של עמים אלה הלם את צורכיהן המשקיים של ארצות המטרופולין. רוב המדברים באינטרנציונל צידדו במתן עצמאות למושבות, אולם רק לאחר הנהגת הסוציאליזם בביתם וכתוצאה מכך. 'מדיניות קולוניאלית סוציאליסטית' נראתה כצירוף פורה, שהסיכויים להופעתו אינם מבוטלים. ואן קול ההולנדי סבר, למשל, כי אין לשלול בכלל את המדיניות הקולוניאלית, באופן עקרוני ואחת ולתמיד. במשטר סוציאליסטי, אמר, מדיניות זו עשויה להועיל לעניין הציוויליזציה.

ובכל זאת, ועידת לונדון קיבלה את הצעת ההחלטה של ג'ורג' לנסבורי בגנות אופיו הבלתי-אנושי של הקולוניאליזם: 'ככל שהמדיניות הקולוניאלית תסווה את עצמה בכסות הפצת הציוויליזציה, מטרתה היא תמיד להרחיב את רשת הניצול הקפיטליסטי, לפי האינטרס של בעלי ההון בלבד'. אדוארד ברנשטיין, ההוגה הגרמני-יהודי, הסתייג מההחלטה, וטען כי התפשטות קולוניאלית תתרום לשיפור הכלכלה הלאומית - ובהתייחסו לעמי אפריקה, העוסקים בסחר עבדים, אמר כי התמיכה בפראים ובברברים, המתנגדים להדירת הציוויליזציה הקפיטליסטית, כמוה כמעשה רומנטי.⁵

צר המצע מכדי לעקוב אחר חילוקי הדעות בין שוללי הקולוניאליזם וסניגוריו, בקרב כל מפלגות האינטרנציונל, אך עובדה היא שהחלטות הגינוי לא שינו את ההתנהגות הפרגמטית, כפי שביטאה אחד מדוברי המפלגה הסוציאלי-דמוקרטית הגרמנית: המפלגה צריכה להסתלק מתחום מדיניות החוץ ולהשאיר בידי המעמד השליט. בתמורה לכך, על השליטים לשלם שכר הוגן ולהעניק זכויות למעמד הפועלים.

מבחן המלחמה הנחית מכה אנושה על העקרונות וההחלטות של מפלגות האינטרנציונל וגרם להתפרקותו של האינטרנציונל עצמו. בוועידת לימוז' של המפלגה הסוציאליסטית הצרפתית, ב-1906, התקבלה החלטה בדבר הכרה בזכות

5. E. Bernstein, 'Die Deutsche Socialdemokratie und die Türkische Winner', *Die Neue Zeit*, XV (1896-1897)

לנהל מלחמת התגוננות, ותוך דרישה לנקוט את כל האמצעים, לרבות שביתה כללית ומרד, כדי למנוע תבערה. גוסטב הרווה יצג עמדת מיעוט אנטי-מלחמתית חסרת פשרות, אולם עם פרוץ המלחמה הצטרף גם הוא, עם חבריו, לממשלת האיחוד הלאומי. יתרה מזו: מוסוליני, שגורש ממפלגתו הסוציאליסטית האיטלקית בגלל תמיכתו בהצטרפות למלחמה, זכה בתמיכת הצרפתים, ודווקא מרסל קאשן (ממנהיגי המפלגה הקומוניסטית העתידה), שפעל כסוכן ממשלתי, הוא ולא אחר, העביר אליו כספים להוצאת עיתונו החדש.

בוועידת באזל, ב־1912, הוסיף וקבע האינטרנציונל, בסיפוק רב, שהמפלגות הסוציאליסטיות והאיגודים המקצועיים מכל הארצות מאוחדים במלחמתם נגד המלחמה. אבל כשהתלקחה האש, באוגוסט 1914, הושיטו כל המפלגות הסוציאליסטיות, פרט לרוסית ולפולנית, את ידן לממשלותיהן – והאינטרנציונל חדל להתקיים.

סקירה קצרה זו מוכיחה שאימוץ הפרימט הלאומי אינו נחלתו הבלעדית של 'הסוציאליזם הלאומי'. במצב קונפליקטואלי – ולא כל שכן בעת מלחמה – האינטרס הלאומי הופך לאינטרס קיומי מידי והיסטורי כאחד ודוחק הצדה שיקולים מעמדיים פרטיקולריים. אם במדינות הלאום האירופיות הופכת הדומיננטיות של הפרימט הלאומי לגורמה, בעיקר במצבי חירום, הרי בקרב עמים מדוכאים, שנאבקים על עצמאותם הלאומית, דומיננטיות זו היא כורח ותנאי להשגת השחרור. דומה שאיש לא ניסח קביעה זאת בצורה הולמת יותר מברנרד שאו:⁶

אם תגוול מאומה את לאומיותה, שוב לא תהגה, אלא במחשבה אחת – כיצד להחזירה לעצמיותה. כל עוד לא באו שאיפותיה הלאומיות על סיפוקן, היא לא תקשיב לשום רפורמטור, לשום פילוסוף ולשום מטיף, היא לא תעסוק בשום בעיה, אף לא החיונית ביותר, אלא רק באיחודה ובשחרורה.

בר ברוכב מנתח את סיבות היווצרותו של הפרימט הלאומי בקרב אומות מדוכאות, נעדרות עצמאות לאומית:

יש להבין, כי ההכרה המעמדית לא תוכל להתפתח כל עוד לא באה השאלה הלאומית, על צורותיה, לידי פתרון. בקרב האומות המדוכאות מורגש אי-השיוויון הלאומי כהווייה המעצבת את התודעה. האפלייה פוגעת בבני כל המעמדות, השאלה תורגת מן התחום החומרי והופכת למוקד השאיפה לחירות, לכבוד אנושי ולעצמאות. אגב רצון ההתגוננות ניצמדים בני האומות הללו להיסטוריה שנשכחה כמעט ולעתים קרובות גם לדת המשמשת כסמל לאומי ופועלת כדבק לאומי. בקיצור: נאחזים בכל יסוד המלכד את האומה ומוכיח את חיוניותה ורציפותה. בשביל עמים אלה קיימת זהות בין המדכאים את לאומיותם לבין המנצלים אותם ניצול סוציאלי והמלחמה הלאומית ומלחמת

6. B. Shaw, *John Bull's Other Island*, London 1904

המעמדות מתמזגות להווייה אחת: תודעתם הלאומית והכרתם המעמדית כרוכות זו בזו ומחזקות אחת את רעותה.⁷

ההווייה שקבעה את האידאולוגיה

באיזו מציאות נוסדה והתגבשה תנועת העבודה בישראל? מייסדיה באו מעיירות במזרח אירופה. חוויותיהם המעצבות היו אפליה, השפלה, פוגרומים ודיכוי לאומי, שדחקו מיליונים להגירה אל מעבר לים. המיעוט, שסירב להחליף גולה בגולה אחרת, הגיע למציאות קונפליקטואלית קלסית: השאיפה לבנות עצמאות לאומית בארץ-ישראל נתקלה בקיומו של עם אחר, שהתייחס באיבה גוברת והולכת לפלישה בחסות השלטון הבריטי (משמע, הצהרת בלפור) ולטענת הפולשים לזכויות היסטוריות על הארץ.

היה זה סוג חדש של ציונות. לא עוד מעבר מתפילת דורות, חסרת-אונים, לגאולה משיחית, למעשה של ממש, אלא תנועת שחרור לאומי, שתהפוך את העם מאובייקט ההיסטוריה למחולל תמורה מהפכנית כוללת - בניית ארץ חדשה, חברה חדשה ואדם חדש, שלוקח את גורלו בידיו. נוסף לכך, חונגם של מייסדי תנועת העבודה ניוון מהתעוררות הלאומית שאחזה בעמי שלוש האימפריות הרב-לאומיות: המונרכיה האוסטרו-הונגרית, רוסיה הצארית והאימפריה העות'מנית.

מהפכת 1917, שהבטיחה שחרור לאומי וסוציאלי, השכילה לגייס אל דגלה את מאה עמי רוסיה, 'בית-הכלא של העמים', מכוחה של סמנת הזכות להגדרה עצמית. הבטחה זאת איחדה את שני היסודות, סוציאליזם ולאומיות, שהמרקסיוס האורתודוקסי הכריז על ניגוד בלתי-מתיישב ביניהם. בלעדי האיחוד הזה, ספק רב אם המהפכה היתה מנצחת. אכן, התכחשות השלטון הסובייטי הריכוזי להבטחות הלאומיות מוטטה את אחד היסודות לאמינות הסוציאליסטית ולימים אף הביאה להתפוררותה של האימפריה הסובייטית לרכיביה הלאומיים.

נאמן לתזה המרכזית של ספרו, בדבר הסתירה הבלתי-מתיישבת בין לאומיות וסוציאליזם, קובע שטרנהל, שאבות תנועת העבודה ויתרו מראש על הסוציאליזם וכל הצהרותיהם בעניין זה היו מליצות ריקות, ללא כוונה לממשן. אבל איזו אלטרנטיבה היה שטרנהל מציע להם? האם היו צריכים להתעלם מהמצוקה הבווערת של הגולה, כור מחצבתם של אנשי העלייה השנייה והשלישית, ולא להירתם במלוא כוחם לבניין מולדת, בניין אומה, אלא לדחות אותו עד לאחר הגשמת הסוציאליזם?

שטרנהל מבקר את שלילתו היוקדת, הבלתי-מתפשרת, של בן-גוריון כלפי הגולה. שלילה זו נבעה משני מקורות. ראשית - חרדה עמוקה לגורל העם היהודי, שברובו המכריע היה שבוי באשליות לגבי סיכויי הישרדותו בגולה. לא רק יהודי מערב אירופה התעלמו או הקלו ראש באותות האזהרה של האנטישמיות הגואה והשליכו יתבם על האמנציפציה, שתבטיח את בטחונם ואת שוויון זכויותיהם האזרחיות, ולו

7. ב' ברוכוב, מלחמת המעמדות והשאלה הלאומית, תל-אביב 1965. הציטוט מובא מתוך: B. Borochoy, *La Question National*, Paris 1972, pp. 38-42

במחיר טמיעתם. רבים מיהודי מזרח אירופה, שלא הצליחו להגר, הוסיפו לקבל את מרותם של הרבנים החרדים, וממילא את פסיקתם שאין לחטוא בכפירה הציונית. אחרים האמינו, בהשפעת 'הבונד' והקומוניסטים, שהמהפכה תשים קץ לכל אפליה ולא תסבול גילויים אנטישמיים. חמישים שנה אחרי השואה, דומה שאין צורך בנימוקים מפורטים כדי להכיר בצדקת התחושה ההיסטורית הנכונה של בן-גוריון לגבי הצפוי לגולה.

החרדה השנייה של בן-גוריון ועמיתיו נבעה מחולשתה המשועת של התנועה הציונית בניצול הסיכוי ההיסטורי החד-פעמי של הצהרת בלפור ובאי-יכולתה להורים עלייה מסיבית לארץ. 'עם ישראל אייכה?!' - זעק חיים וייצמן, ב־1920. שתי התחויות שנראו בלתי מתקבלות על הדעת - האימה חסרת-השיעור של גורל הגולה, מחד גיסא, והתגשמות היעד ההיסטורי הנועז ביותר של הקמת המדינה, מאידך גיסא - התאמתו. ההתמודדות עם שני תהליכים אלה הולידה וחיבה פרימט לאומי.

ג'יימס קונולי, מנהיגה המהפכני של תנועת השחרור הלאומי האירי, קרא, בימי מלחמת העולם הראשונה, לקואליציה לאומית עם מפלגת הימין, שתתפרק רק לאחר השגת השחרור.⁸ בר ברוכוב, במאמרו שהוזכר לעיל, מדגיש כי השחרור הלאומי הוא תנאי בל-יעבור לשחרור הסוציאלי. כן הוא מתייחס במאמרו זה למאבק הפועלים היהודים נגד הפועלים הפולנים, המנשלים אותם מעבודתם, שהוא 'הבסיס האסטרטגי של מאבקם הסוציאלי'.

שטרנהל מגנה את סממת 'כיבוש העבודה'. אולם מטרת כיבוש העבודה לא היתה נישול העובד הערבי, אלא הבטחת זכותו של הפועל היהודי. חוד המאבק הופנה נגד הפרדסן היהודי, שהעדיף להעסיק פועלים ערבים בשכר רעב על פני הפועלים היהודים המאורגנים. גם כאן מתעוררת שאלת האלטרנטיבה, שחורגת הרחק מהצגתו הפשטנית של הנושא.

ההכרעה היתה על אופי ההתיישבות היהודית בארץ: בניין חברה המתבססת על עבודה עצמית או אימוץ הדגם הקולוניאלי הקלסי של האדם הלבן, המעביד ומנצל את היליד השחור? כיבוש העבודה נועד, קודם לכול, לכבוש את העולה היהודי לעבודה בכלל ולעבודת האדמה בפרט. רק כאן היה סיכוי למימוש קריאתו של ברוכוב בדבר העמדת הפירמידה הכלכלית ההפוכה של הגולה על בסיסה הרחב.

השיבה אל הטבע - אנטי-סוציאליסטית?

א"ד גורדון ראה את עבודת האדמה כדרך להבראה לאומית, לגאולתו של עם חולה. שטרנהל מסתייג מהסלידה מהעיר הגדולה ופולחן השיבה אל הטבע, אל הראשוניות, הפשטות והשורשיות של הכפר, שהיו תמיד אחד המיתוסים של הלאומיות הרדיקאלית, לא של הסוציאליזם' ומוסיף: 'פניו של הסוציאליזם היו

D. Ryan, *Socialism and Nationalism: A Selection from the Writings of James Connolly*, Dublin 1948, pp. 25-29 .8

מופנות כלפי עולם מודרני, מתועש, עירוני. מיתוס השיבה לטבע טופח עליידי תנועת העבודה גם כאשר בשנות העשרים היתה כבר החברה היישובית חברה עירונית ואילו חיים ארלוזורוב ראה בנהירה של אנשי העלייה הרביעית לעיר תופעה מבהילה.

ביקורתו זו של שטרנהל - שנכתבת בסוף המאה העשרים - מתמיהה למדי. האידיאליזציה של העולם המודרני המתועש מתעלמת מתנאי העבודה המתישים את כוחו של הפועל, הורסים את בריאותו ומקצרים את חייו. מאבקם ההרואי של איגודי הפועלים נגד תנאי העבודה המחפירים במכרות של מערב אירופה, בסוף המאה ה-19, מתוארים ביצירתו הקלסית של אמיל זולה, ז'רמינל. הפיכתו של פועל התעשייה לבורג המשועבד לקצבו האכזרי של הסרט הנע בתעשייה המודרנית, שהונצחה ביצירתו הגאונית של צ'רלי צ'פלין, 'זמנים מודרניים', אינה מצדיקה את זיהויו של הסוציאליזם ההומני עם ברכות התעשייה המודרנית. נוסף לשלל היצירות הספרותיות והאמנותיות התפתח במערב ענף עשיר של הגות סוציאליסטית בתחום הסוציולוגיה של העבודה, שחושף את התוצאות ההרסניות של התעשייה המודרנית, לרבות הניכור הטכנולוגי.

תופעת הניכור בתעשייה

מן הראוי להזכיר בקצרה את ניתוחו של מרקס על בעיות הניכור בכתב-ידי הכלכליים-פילוסופיים,⁹ משנת 1844. נקודת המוצא של מרקס בסוגיית ההתנכרות איננה 'המושג' של העבודה המנוכרת, אלא המצוקה המעשית של הפועלים, הגוברת ככל שהעושר שהם יוצרים הולך ורב. הגל ראה כל עבודה כהתמשאות והתנכרות. מרקס, לעומתו, חושף את הגורם ההופך את ההתמשאות להתנכרות, את העובדה שפירות העבודה, שבה רוכש האדם את העולם, נגזלים ממנו, ונעשים לקניינו של אחר. בכך הם הופכים באמת לישות זרה, לסחורה, ובתנאי הכלכלה המדינית - היינו בקפיטליזם - פירוש הדבר הכחשת ממשותו של הפועל. לדידו של מרקס, לא כל עבודה היא התנכרות, והעבודה עצמה איננה גורלו הקיומי של האדם (הנאלץ לעבוד, כדי להתקיים), אלא תופעה היסטורית, שעשויה לעבור מן העולם, עם שינוי התנאים. מרקס מדגיש כי בעבודה רוכש לו האדם את עולמו, מעצב את עצמו, גופו ורוחו, כאדם יוצר, אדם 'בן מינו', שהופך את הטבע למפעלו הוא. ניתוחו של מרקס את ההתנכרות מעוגן בתפיסת האדם שלו, הווה אומר בהדגשת יחודו של האדם, לרבות תיאור התנאים החברתיים המאפשרים את פיתוח מלוא כישוריו ויכולתו, את התגשמותו המלאה כאדם.

ג' לוקאץ' מתייחס, בספרו שהוזכר לעיל, לתופעת הניכור הטכנולוגי, במסגרת הניתוח של שיטת טיילור - רציונליזציה של העבודה - שבה חודר המיכון הרציונלי עד לנפשו של הפועל. בשיטה זו, אפילו תכונותיו הנפשיות של הפועל

9. K. Marx, *Grundrisse der Kritik Der Politischen Ökonomie*, Berlin 1953

מופרדות מכלל אישיותו ומוצבות, אובייקטיבית, מולו, כדי שיהיה אפשר לשבץ במערכות רציונליות מפורדות ולהביאן בכך לכלל נתון תחשיבי. הפועל מופקר אפוא לחלוטין, מבלי יכולת להתנגד לחוקי התהליך הזה, שמשתלטים עליו יותר ויותר, וכך נגרע מיכולתו להיות אדם. מכאן הנהייה לטבע, שהיא שאיפה אל מציאות טבעית, שהאדם עדיין לא ניכר אותה. הטבע משמעותו כאן הוויה אנושית צרופה, המהות האנושית של האדם, המשוחררת מן הצורות המזויפות, הממוכנות, של החברה.¹⁰ שטרנהל נחרד מעמדה 'אנטי-מרקסיסטית ואנטי-ליברלית' זאת. האם, לדעתו, תרבות הכרך המודרנית מייצגת את ערכי הסוציאליזם האוניורסלי? כלום לא הפכו הערים הגדולות - בכל חלקי תבל ובכל המשטרים - עם מרכזיהן המסחריים והבידוריים, המוקפים בפריפריה דחוסה ועלובה, למפלצות של עוובה, עוני, אלימות, פשע, זנות, סמים ומלחמת כנופיות למיניהן? ערים שכל מי שידו משגת נוטש אותן כדי להגשים חלום של שיכון שקט, טובל בירק ומעניק סיכוי אף לעבודה בגינה? מציאות אורבנית זאת, מתד גיסא, והתעשייה המודרנית, מאידך גיסא, חוללו את התנועה הספונטנית של הירוקים, המתרפקים על הטבע ומתגייסים להצלתו של נכס אוניורסלי חיוני זה מידי מהרסיו ומרעיליו (ובכלל זה מההתפשטות הסרטנית של הערים והתעשייה). אותם קיבוצים, ששטרנהל מצר על כי הטילו על עצמם עבודה חקלאית מפרכת, הפכו לימים לשמורות טבע תרתי משמע - גם במובן הראשוני של המילים וגם כמעוררי התפעלות. אכן, המיתוס הנלעג של פולחן הטבע - היינו, המודעות האקולוגית של ימינו - הפך לאחד הרעיונות ההומניים האוניורסליים של תקופתנו.

הסוציאליזם הקונסטרוקטיבי

בפני ראשיה של תנועת העבודה בארץ-ישראל לא ניצבה אפשרות הבחירה בין בניין אומה ותיקון חברה, אלא השאיפה לבניין אומה ומעמד על יסודות סוציאליסטיים. יעיד על כך קטע מדבריו של בן-גוריון, ב-1925:

ההתעלמות מהניגודים המעמדיים בעם, בשם הרעיון הלאומי ובשם אחדות האומה, עושה את הרעיון הלאומי פלסטר ומתעה מן הדרך המוליכה לאחדות האומה. שלטון הרכוש מפלג וקורע את העם לגזרים ורק ניצחוננו המכריע של מעמד הפועלים עתיד לבטל את הקרעים והניגודים הפנימיים, וכל עוד לא הושג שלטון העבודה, אין אחדות האומה, אלא שאיפה - שאיפת התנועה הסוציאליסטית של מעמד הפועלים. מלחמת השחרור של מעמד הפועלים היא גם מלחמת שחרורה, שלמותה של האומה. הדרך להגשמת אחדות האומה היא דרך מלחמת המעמדות.

10. ראה: ג' לוקאץ', היסטוריה ותודעה מעמדית, עמ' 90, 106-107, 158-159.

האידיאולוגיה של סינתזה בין שני היסודות - הלאומי והסוציאליסטי - לא נשארה ברמה הצהרתית. אדרבא, בתנועת העבודה הצעירה 'פרחו מאה פרחים' בדבר הדרכים להגשמת הרעיונות הסוציאליסטיים למיניהם. המכנה המשותף לכולם היה הסוציאליזם הקונסטרוקטיבי. לפי ביקורתו של שטרנהל, הסוציאליזם הקונסטרוקטיבי מאפיין את הזרם האירופי, האנטי-סוציאליסטי, של 'הסוציאליזם הלאומי', השולל את מלחמת המעמדות ואת הלאמת אמצעי הייצור - נשמת אפו של הסוציאליזם המרקסיסטי. אולם בשנות העשרים לא היו בארץ לא משק קפיטליסטי, לא בורגנות ולא פרולטריון הראויים לעצם ההגדרות הללו. לא היה אלא חלל ריק בראשיתו, שאין להתיק אליו דגמים שאולים ממצאות כלכלית, חברתית ופוליטית שונה לחלוטין.

שמואל ג' אייזנשטדט מתאר מציאות זאת במילים הבאות:

למרות הרושם העז, שמתקבל מדברי השיטנה הארסיים נגד המנצלים והרכושנים, הזרועים בכתביהם ובנאוניהם של מנהיגי ההסתדרות - הקמת מיסגרת נאותה של תעסוקה מתמדת וגיוס הון והרחבתם ויצירתם של סקטורים התיישבותיים וכלכליים שונים (כגון עבודות ציבוריות ותחבורה), היוו בעייה חריפה הרבה יותר מן המלחמה ברכושנים חלשים או בלתי קיימים.¹¹

הווה אומר: התנופה והמרץ של תנועת העבודה הופנו לאפיקים קונסטרוקטיביים. נוכח היעדרם של בורגנות ראויה לשמה וקניין פרטי בעל משקל, ובהתחשב באופי המפוצל והנחשל של האיכרות הפרטית, מול כוחו המאורגן ועדיפותו הרוחנית והמוסרית של מחנה העבודה, נראו הסכנות מצד האויב המעמדי קלושות למדי. הכל האמינו שבמקום קפיטליזם נצלני ואנרכי, תיבנה בארץ חברת עובדים סוציאליסטית מלוכדת. גם היעדרו של שלטון מוגזע או כופה והאופי הוולונטרי של תנועת הפועלים אפשרו ניסוי היסטורי בפלורליזם סוציאליסטי קונסטרוקטיבי.

חזון צבא העבודה של בן-גוריון

הביטוי הקיצוני לניסוי החברתי של תנועת העבודה נמצא בתוכניתו האוטופית של גדוד העבודה: בניין הארץ על יסוד 'קומונה כללית של העובדים העברים בארץ-ישראל'. אך הצעתו הראשונה של בן-גוריון לתקנון חברת העובדים, ב־1921, הרחיקה לכת לא פחות מכך. מדובר בה על צבא עבודה, וביתר פירוט:

משמעת העבודה של ההסתדרות מוטלת על כל חבריה, בנידון המקום, המקצוע והסדר של העבודה. רכוש כל הקואופרציה והמשקים עובר לרשותה הגמורה של ההסתדרות. היבול ופרי התוצרת של משקי הפועלים בעיר ובכפר הם קניין של ההסתדרות. ההסתדרות קבלנית יחידה. כל הפועלים - בכל

11. ש"נ אייזנשטדט, החברה הישראלית: רקע, התפתחות ובעיות, ירושלים תשכ"ז, עמ' 33.

העבודות - עובדים מטעם ההסתדרות, ומשכורתם נכנסת לקופת ההסתדרות, אשר מספקת להם את כל צורכיהם. עד שמצב העבודה והמשק יאפשר השוואה גמורה של תנאי חיי הפועלים בכל הארץ, קובעת ההסתדרות מינימום ומקסימום של השכר, לפי תנאי המקום והזמן. כל חברי 'אחדות העבודה' מחויבים, בלי כל ערעור, להישמע לפקודת צבא העבודה.

ההבדל המהותי בין תוכניתו הגרנדיוזית של בן-גוריון לבין זו של גדוד העבודה היה נעוץ בשאיפת הגרוד לבנות את הקומונה הכללית מלמטה, כתנועה חופשית וולונטרית, ולא בכפייה מלמעלה של פקודות המטה ההסתדרותי. בחזונו של בן-גוריון לא היה מקום לא רק לגרוד, אלא לשום ענף אוטונומי.

תקנון חברת העובדים, שאושר בוועידה השנייה של ההסתדרות, ב־1923, לא היה קיצוני עד כדי כך, אך גם בו נאמר כי 'מטרת החברה היא לאחד, על יסודות שיתופיים, את הפועלים העברים בארץ-ישראל. תפקידה: ארגון, פיתוח והגברת הפעולה המשקית והכלכלית של כלל הפועלים, בכל ענפי ההתיישבות והעבודה בכפר ובעיר, על יסוד עזרה ואחריות הדדית'. חילוקי הדעות נסבו על הדרך להשגת המטרה, אך לא על עצם היעד של בניין עם עובד וחברה שוויונית. לכך הסכימו הכל. הוויכוח העיקרי ניטש בין התפיסה הריכוזית-מוסדית של בן-גוריון ובין התפיסה האורגנית, שוחרת החירות, של הפועל-הצעיר. לא מה לבנות, אלא כיצד לבנות, מלמעלה או מלמטה, האם בדרך 'איחוד הפונקציות' החיוניות - המקצועיות, המשקיות והסוציאליות - בהסתדרות, או באמצעות הפרדה של הפונקציות. היו שהדגישו את הצד המעמדי ואחרים העלו על נס את הצד הלאומי. אולם מעבר לחילוקי הדעות היתה הסכמה כללית כמעט בדבר ערכי היסוד: אחדותה של ההסתדרות, כלליותה, אופיה השוויוני, תפקידיה הקונסטרוקטיביים, התברתיים, המדיניים, עזרה הדדית ואחריות הדדית של כל חבריה, יעודה הצינוני-הסוציאליסטי המשחרר.

והנה, זאב שטרנהל כופר בכנות כוונותיהם של מייסדי ההסתדרות ובמהותו הסוציאליסטית של המפעל הקונסטרוקטיבי האדיר שהם הקימו. כדבריו:

עד מהרה היה הסוציאליזם למכשיר למימוש מטרות לאומיות ולא אמצעי ליצירת סדר אנושי חדש. כאן טמון ההסבר לעובדה המוזרה לכאורה, שלא נעשה בארץ-ישראל של שנות העשרים והשלשים, מאמץ בקנה-מידה גדול, לכונן חברה שונה באופן מהותי מהחברה הרכושנית הרגילה, או לפחות לבנות את החברה ההסתדרותית כחברה שוויונית [עמ' 31].

השוויון ההסתדרותי

אחד הביטויים הסגוליים ביותר למימוש השוויון בתנועת העבודה נמצא בדרגת המשכורת המשפחתית בהסתדרות ובכל מפעליה, בהתאם לעיקרון 'מכל אחד לפי

יכולתו ולכל אחד לפי צרכיו. בניגוד לטענתו של שטרנהל, במשך ימי דור ניסתה הנהגת ההסתדרות לקיים עיקרון זה, בתיקונים ובשינויים בלתי-פוסקים, עד לביטולו בשנות החמישים. כבר בוועידה השלישית של ההסתדרות (ב-1927) נמסר דוח של ועדת המשכורות על חריגות מעיקרון זה, ובעקבותיו הוקמה ועדת ביקורת מרכזית. אכן, הסולידריות השוויונית נפגמה בכלל המגורים ובכל הרמות. חמור במיוחד היה המצב במפעלים המשקים. עם הגאות שפקדה את ענף הבניין, בשנות העלייה הרביעית, נוצר ביקוש רב לפועלי בניין מקצועיים. אלה קיבלו את הכשרתם בקבוצות הבניין של המשרד לעבודות ציבוריות ושל סולל-כונה ההסתדרותיים, אבל לא היססו לעבור לקבלנים פרטיים (ששילמו שכר גבוה יותר) או שנהפכו בעצמם לקבלנים. עשרות קבוצות בניין נהפכו לשותפויות קבלניות, אשר העסיקו פועלים שכירים רבים. קבוצת 'חרות' הקואופרטיבית, שנוסדה ב-1920 בירושלים, היתה לשותפות קבלנית של קומץ חבריה, והעסיקה מאות פועלים שכירים בעבודות שרברבות, עד שהתערבה חברת העובדים ועשתה אותה לחברה קבלנית של סולל-כונה.

אולם מרות ההסתדרות לא הצליחה תמיד לשמש כסכר לתהליכים חברתיים אלה. מאמציה של ההסתדרות - שהיו חסרי-תקדים ונתרו חסרי-מקבילה ביחס לכל משטר דמוקרטי - ראויים להערכה אף אם לא התקבלו על ציבור חבריה. עם זאת, ראוי לציין כי השוואה בין הפערים בשכר בתנועת העבודה הישראלית ובין המקובל במוסדותיהם של המפלגות והאיגודים המקצועיים הסוציאלי-דמוקרטיים באירופה - שלא לדבר על זכויות-היתר ורמת-החיים של ה'גומנקלטורה' הסובייטית - בוודאי שאינה מצדיקה את קטרוגו של שטרנהל. המאבק על 'הפרשיות' בשכר התנהל בכל הרמות, בין עובדים מיומנים ובלתי-מיומנים, בין פקידים אקדמים ושאינם כאלה, בין מהנדסים, רופאים ואנשי מנהל למיניהם לבין עצמם, ובינם לבין כל האחרים. אף-על-פי-כן נשמר הפרש ניכר בין שכרם של בכירים בהסתדרות ובין שכר עמיתיהם במוסדות הלאומיים. המאבק על קיום עקרונות השוויון - אף אם נידון לכישלון - מיתן את קצב גידולו של הפער בתנאי המציאות המשתנה.

התנועה הקיבוצית היתה המגזר היחידי שבו התקיים שוויון שיתופי רצוני אמתי. זה היה המקור לכוחה המוסרי ולחולשתה הכמותית - חברה חופשית, שדווקא הנאמנות לחוונה ולערכיה, ונכונותה לשאת בעול של עבודת כפיים מפרכת וחיי דלות, תוך ויתור על שאיפות ל'מימוש עצמי', מנעו את סיכוייה להיות יותר ממיעוט חלוצי של אחוזים ספורים מכלל האוכלוסייה. התרחבותה מאלפים בודדים לרבבות, מחברה הומוגנית בערכיה לחברה רב-דורית, שרבים מהנמנים עמה נולדו לתוכה או הצטרפו באופן אקראי, בלא מניעים אידאולוגיים והכשרה חינוכית, הולידה בימינו, גם בה, נהייה גוברת לוותר על עקרונות השוויון ותביעות לשכר דיפרנציאלי וחלוקת הרכוש. ואכן, המחלוקת בין נאמני השוויון לבין שולליו עלולה לפלג את התנועה הקיבוצית בין שני מחנות אלה.

גם המפעל הכביר של הקמת מושבי העולים אינו נראה לשטרנהל כהשג חברתי ולאומי ראוי להערכה חיובית סוציאליסטית. חברי המושבים האלה, כך הוא מקונן, לא

חונכו בהלכות השיתופיות. רְנָה דומון, סוציאליסט צרפתי ומומחה נודע בבעיות העולם השלישי, שביקר בארץ, העלה על נס בספרו את השגי חבל לכיש. הורות לתרומתם והדרכתם המסורה של המדריכים בעלי הניסיון מתנועת המושבים, ציין דומון, הצליחו עולים חסרי כל הכשרה להינטע על אדמתם ולהפוך לחקלאים מקימי משקים קואופרטיביים פורחים, היכולים לשמש מופת יחיד במינו לפתרון מצוקות העולם השלישי. ואילו שטרנהל קובל על פיזור של אוכלוסייה זו בעיירות מרוחקות ממרכזי התרבות וממוקדי הפעילות הכלכלית של המדינה הצעירה, ועל ניתוקם מהטכנולוגיות החדשות. לדבריו, למייסדים לא היתה תחושה כי הדרישות המופנות ליוצאי המעברות חמורות מהקשיים שניצבו בעבר בפניהם.

אף אם נתעלם מאי־הצדק המשווע של טענה זו כלפי אנשי העמק והגליל ופרשת תלאותיהם בעת עלייתם, בימים שהמדינה הקולטת והמיישבת לא היתה בנמצא, עדיין תעמוד בעינה שאלת האלטרנטיבה: האם שטרנהל היה מעדיף ליישב את מאות אלפי העולים בתל־אביב ובחיפה? האם היה מוטב בעיניו לעשותם לשכירים חסרי־מקצוע בפרברים עירוניים ולא להופכם לחקלאים עומדים ברשות עצמם במסגרת הקואופרטיבית המושבית, על העזרה ההדדית והשירותים המשותפים שלה?

סיפורו הטרגי של גדוד העבודה

מכל ההשגים של הקונסטרוקטיביזם הסוציאליסטי, ההשג היחידי שזוכה להערצתו הגמורה של שטרנהל הוא גדוד העבודה. כדבריו:

הגדוד היה כל מה שהסתדרות לא היתה וכל מה שלהלכה ההסתדרות היתה צריכה להיות. הוא היה לחברה־שכנגד אמיתית, בכך שהציג חלופה כוללת, מוסרית, חברתית וכלכלית לחברה הרכושנית. בדרכו גילם את החברה העתידה לקום, והעמיד אידיאל חי של חברה שיתופית, וולונטרית, ומתוך כך גם חופשית. חבר הגדוד לא היה קשור אל המסגרת על־ידי מערכת שירותים, שבלעדיה אי־אפשר. הוא יכול היה לקום ולעזוב בכל עת. גדוד העבודה סימל את מימושה של האוטופיה הסוציאליסטית [עמ' 269].

קשה למצוא תיאור חסר־בסיס, ומרוחק מהמציאות, יותר משורות אלה של שטרנהל, שנסחף בהתפעלותו הנלהבת.

הגדוד היה אחד הניסויים השיתופיים המרתקים, שצמחו באורח ספונטני בקרב חלוצי העלייה השלישית. יחודו - שגור עליו כישלון כלכלי, חברתי ופוליטי בלתי־נמנע - היה ביומרתו האוטופית הנאיבית, כפי שהגדירה אחד מראשיו: 'קומונה כללית של כל העובדים העבריים בארץ־ישראל. הגדוד צריך ליצור לעצמו את כל צורכי החיים, לברוא שוק פנימי משלו, בלתי־תלוי בשוק העולמי ואפילו המקומי'. אין תמה שהגדוד סבל מתחלופה בלתי־פוסקת ומספר חבריו לא עלה אף פעם על 600. חברי הגדוד נדרו ברחבי הארץ, בקבוצות או כיחידים, אכן ללא 'מערכת

שירותים', ללא בית וללא מסגרת חברתית וכלכלית קבועה. סוד הצלחתם של הקיבוצים היה בהקמת יחידות משקיות שיתופיות, אם על אדמתם-הם ואם במושבות, בציפייה לעלייה על הקרקע. הזיקה החברתית-ערכית, שהתגבשה בכניין מפעלם המשותף, שימשה יסוד להתלכדותם וליציבותם. הדעת נותנת שלולא רדיפתו השתלטנית הברוטלית של בן-גוריון, מרבית חברי הגדוד - שידע התפלגויות - היו מגיעים להקמת קיבוצים, כזרם עצמאי או בקרב אחת התנועות. ירידת כמה עשרות מחבריו המרכזיים של הגדוד לברית-המועצות, בסוף שנות העשרים, היתה טעותם הסרגית האחרונה. הם בחרו במסטר המנוגד ביותר לרעיונותיהם ולחלומם. הם לא הורשו להקים קומונה, ועקבותיהם נעלמו אי-שם בסיביר.

דיונו של שטרנהל בגדוד הוא אולי הפרק המוזר ביותר בספר. מצד אחד, הוא קובע ללא היסוס, שבגדוד 'התגלם הסיכוי היחיד' למימוש רעיון הקומונה הכלי-ארצית ולכניית חברה סוציאליסטית, וגם מאשים את ההסתדרות, אשר השכילה ללכד מאות אלפי חברים בשורותיה, אך לא התמכרה לתוויות אוטופיות חסרות-שחר, שאפילו קומץ צעירים אידאליסטים לא הצליחו לעמוד בהן. אולם מצד אחר - ומבלי לחוש בסתירה הפנימית - הוא מבקר את התנועה הקיבוצית על היותה 'אליבי' לתנועת העבודה. לא פחות ולא יותר.

הוא מכיר בעובדה שההתיישבות הקיבוצית היא 'מופת מושלם של שוויון', אך מציין כי 'הסוציאליזם הקיבוצי הוא בעל אופי אליטיסטי, שנועד מטבעו למעטים ומעולם לא הקיף אלא מיעוט קטן. האוכלוסייה הכללית המשיכה לחיות את חייה, מחוץ לעולם המושגים של ההתיישבות הקיבוצית או של תנועות הנוער'.

רוצה לומר: התנועה הקיבוצית על מאות ישוביה השיתופיים נשארה מיעוט, אך נסיונו הכושל והתלוש מהמציאות של הגדוד 'יכול היה להיות הכל', אילו אימצה ההסתדרות הכללית את רעיון הקומונה הכללית (ואילו עשתה זאת, בוודאי היתה מצליחה, אליבא דשטרנהל, לשכנע את האוכלוסייה הכללית בסיכויי המימוש של הרעיון הזה).

מכאן מגיע המבקר לפסול העיקרי של התנועה הקיבוצית. לא זו בלבד שלא הצליחה להנחיל את ערכיה אפילו לחברה ההסתדרותית, 'היא הפכה לאליבי לתנועה שלמה, אשר כמעט מאז ייסודה התכחשה לאורח-החיים של חברה שיתופית'. גרוע מזה, 'הקיבוץ נתן לגיטימציה לסדר החברתי הקיים, וההתמקדות בו פטרה את התנועה מלהתמודד עם שינויים מבניים בחברה הכללית' (עמ' 57).

רמזים בוטים אלה הופכים את הקיבוץ - המיעוט המזערי - לגורם המונע את המוני העובדים בעיר מלהתקומם נגד מצבם. ועל רקע זה מונחתת המכה הניצחת: מנהיגי ההסתדרות, 'שחזרו מערי המרפא באירופה, שם נפשו מתלאות שליחותם הצינונית, לא חדלו מלהעלות על נס את תפארת החלוציות וההגשמה העצמית בהתיישבות השיתופית, שבה - בניגוד למוסכמה שטופחה היטב - חבר הקיבוץ או המושב מעולם לא היה שותף להווייתו של פועל חקלאי במושבות הגליל או של סבל בנמל תל אביב' (עמ' 52).

צר לקרוא דברים מעוותים ומקוממים אלה מפרי-עטו של זאב שטרנהל, שבאמת

לא היה שותף להווייתם של חברי הקיבוץ, שאכן עבדו בפרך כנמלי חיפה ותל-אביב. חברי עשרות קיבוצים, שחיו במושבות, שנים רבות לפני העלייה על הקרקע, עבדו כשכירים בבניין, בסלילת כבישים, בפרדסים ובתעשייה. הם עמדו בראש המאבק המעמדי והפוליטי בבתי-הרושת, בוועדי הפועלים ובמועצות הפועלים, ובמאבקים אלה חושלו, בין השאר, הקאדרים שהקימו את הליגה הסוציאליסטית, את מפלגת השומר-הצעיר ואת מפ"ם. אשר לרמת-החיים – יורשה לי להעיד מנסיוני האישי. עוד בשנות הארבעים ידענו עוני, לפעמים עד לחם במנות. גרנו בדוחק באוהל, ובעת קליטת פליטי השואה הגענו אף להצטופפות של שתי משפחות בחדר.

הצגת התנועה הקיבוצית ככפופה לחסותה האידאולוגית של הנהגת ההסתדרות ומפא"י מתעלמת מהמתח האידאולוגי-פוליטי, שלווה, לכל אורך הדרך, את היחסים בין שני גורמים אלה. כבר בראשית צעדיה התייצבה התנועה הקיבוצית נגד מגמותיו הריכוזיות-מוסדיות של בן-גוריון, והניגודים תפחו והפכו בהדרגה לעימות פוליטי. המהלך של בן-גוריון 'ממעמד לעם' (שממנו נגזרו, לימים, פירוק הפלמ"ח, ביטול זרם העובדים, סגירת בתי-הספר בפני תנועות-הנוער החלוציות והתמורות האידאולוגיות בהסתדרות, שנעמוד להלן על משמעותן) הביא את הקיבוץ-הארצי ואת רוב הקיבוץ-המאוחד, את חברי סיעה ב' העירוניים שפרשו ממפא"י ואת פועלי-ציון שמאל לאיחוד פוליטי. ומפלגת הפועלים המאוחדת, מפ"ם, שקמה כתוצאה מאיחוד זה, התייצבה כאופוזיציה שמאלית והיתה למפלגה השנייה בגודלה במדינה.

עליית כל הקיבוצים להתיישבות, אחרי הקמת המדינה, גרמה, מטבע הדברים, להחלשת המעורבות הישירה של רוב חבריהם כמאבקי הפועל העירוני. התרופפות המתח הפוליטי השפיעה על הצטרפות מפ"ם למערך, ב-1968. פירוק המערך, החזרת עצמאותה של מפ"ם והקמת מרצ, ב-1992, הביאו להפעלה מרשימה של הקיבוץ-הארצי וחלקים בתק"ם במערכות הבחירות, שהולידו את קואליציית השלום בין העבודה ומרצ.

ביקורת הקואופרציה

הקואופרציה העירונית והקואופרציה החקלאית היו, כאמור, ענפים חשובים של הסוציאליזם הקונסטרוקטיבי. לזיהוי הקואופרציה, כשהיא לעצמה, עם האנטי-מרקסיזם אין כיסוי בתאוריה המרקסיסטית.

מרקס ראה בקואופרציה אמצעי, תרומה למאבק הפרולטרי על שינוי המשטר, ואף הכיר בה כמכלול ניצנים של המשטר העתיד לבוא, אולם הוא דחה את הטענה שהקואופרציה היא דרך המלך לשינוי המשטר. באיגרת ששלח לרגל יסוד האינטרנציונל הראשון, כתב:

עליית התנועה השיתופית היא ... ניצחון גדול לכלכלה המדינית של העבודה על הכלכלה המדינית של ההון [הקפיטליזם]. הפועלים שהקימו בתי-הרושת

שיתופיים, בלי כל עזרה, הוכיחו במעשה שעבודתו של השכיר סופה להיעלם מפני העבודה המאוגדת.¹²

בהצעות ההחלטה של מרקס לקונגרס בז'נווה מוגדרת עמדתה של התנועה הסוציאליסטית כלפי הארגון הקואופרטיבי בוז הלשון:

בתנועה הקואופרטיבית אנו רואים את אחד האמצעים לשידוד מערכות של החברה, הבנויה על ניגוד מעמדי, וזכותה הגדולה של התנועה היא בהוכיחה, הלכה למעשה, כי במקום השיטה הנוכחית, העריצה, הגורמת להתרוששות ההמונית ולשעבוד העבודה להון, יכולה לבוא שיטה רפובליקנית, המורכבת מאיגודי יצרנים חופשיים ושווים – יסוד לאמידות כלכלית.¹³

לפי דעתו של שטרנהל, הקואופרציה היצרנית אופיינית במיוחד לסוציאליזם הלאומי, האנטי-סוציאליסטי. והנה – באיגרת הנזכרת לעיל, מרקס קורא לפועלים להצטרף לאגודות היצרניות. המלצה זו נראית תמוהה, נוכח גידולה המרשים של הצרכנות השיתופית באותה תקופה, אך היא מסתברת על רקע תפיסתו הכוללת של מרקס: המגזר המכריע, שבו מתנהלת ההתמודדות המעמדית בין ההון והעבודה, הוא מגזר הייצור; הקואופרציה היצרנית נועדה להוכיח את עדיפות השיטה הסוציאליסטית, להבליט את חשיבותה, כדגם וכבית-אולפנה לעצמאות פועלית. ואומנם, בחיבורו על הקומונה הפריסאית כותב מרקס:

אם הייצור השיתופי לא יהיה אחיזת עיניים ותרמית, אם יהא דוחק את רגלי השיטה הקפיטליסטית, אם כלל האגודות יסדר את הייצור הלאומי על פי תוכנית משותפת ויכניס אותו בזה לרשות הנהלתה-היא – מה יהיה זה רבותי, אם לא הקומוניזם, הקומוניזם האפשרי.¹⁴

ב-1923 – הודשים ספורים לפני מותו – כתב לנין מאמר נלהב על תפקידה של הקואופרציה בבניין הסוציאליזם והזכיר בו, בין השאר:

זהו התפקיד היחידי שנותר לנו, שחשיבותו עצומה עד אין שיעור ... משטר חברתי של איגודים נאורים, עם קניין משותף של אמצעי הייצור, על יסוד נצחוננו המעמדי של הפרולטריון על הבורגנות – זהו המשטר הסוציאליסטי.¹⁵

הקואופרציה אינה רק אמצעי להכשרת מעמד הפועלים למילוי תפקידו ההיסטורי בהגשמת הסוציאליזם. היא מהותה ומטרתה של חברה סוציאליסטית. ומוסיף בעניין זה בובר, בספרו נתיבות באוטופיה:

12. מ' בובר, נתיבות באוטופיה, תל-אביב תש"ז, עמ' 81.
13. "גלפט, מסות בכלכלה השיתופית, תל-אביב 1939, עמ' 111-112.
14. מ' בובר, נתיבות באוטופיה, עמ' 93.
15. V. I. Lenin, *Aufsätze aus den Jahren 1923*, Moskau 1940, p. 10.

מהפכה – אין לה כוח יוצר, אלא רק כוח מתיר, משחרר ומאדיר. כלומר אין בידה אלא לתת דרור, עוצמה ושלמות למה שכבר נרקם בחיקה של החברה הסרום-מהפכנית. מבחינת ההתהוות החברתית – אין שעת המהפכה שעה של הולדה, אלא של לידה – אם קדמה לה הולדה ... אין הקואופרציה מעוררת תסיסה מהפכנית, אבל תרומתה למשטר החדש תורגש יפה אתרי המהפכה: ככל שמרובים יסודותיה של חברה זו במצוי, בפועל, או לפחות בכוח, בשעה שמתחילים השינויים החיצוניים, כן תמהר לבוא שעתה של האפשרות להגשים, בתוך הסדר המשתנה, את הסוציאליזם בפועל ממש.¹⁶

לא רק מרקס ולנין, יחד עם מרבית הוגי הסוציאליזם, גם בן-גוריון הצעיר הזהיר מפני הפרדת הקונסטרוקטיביזם הסוציאליסטי מהמאבק לשלטון ההגמוניה הפועלית. בנאומו בוועידת פועלי-ציון, ב-1919, הציב את האלטרנטיבה הברורה:

איך תיבנה הארץ ועל-ידי מי תיבנה? ... אם בידי הרכוש הפרטי, ואפילו יהודי, תימסר בניית הארץ, צפוי חורבן לכל חלומנו ... הננו רואים אפוא, עד כמה הפרובלמה הלאומית שלנו תלויה בפרובלמה הסוציאלית ... לא הציונות לחוד והסוציאליזם לחוד, אלא שניהם כאחד, שבהתגשמותם תיגשם חלומנו.¹⁷

ממעמד לעם – מהסתדרות למדינה

בשבת תרפ"ג, 1923 ... יכול היה נציג הועד הפועל [דוד בן-גוריון] לסיים סקירתו במלים גאות אלו: 'הסתדרותנו, הסתדרות פועלי א"י, היא הלב של תנועת הגאולה של העם ... הביטוי המרוכז בשפת המפעלים והמעשים של מאוויי התקופה ושאיפות השחרור וההתחדשות, המפעמים ברבבות לכבות ... האפשר גם היום להגדיר ולתאר ככה את הסתדרות העובדים? אני עונה על שאלה זו בשלילה. ומשני סעמים: שלילי וחיובי. 1. כהה אורו של החזון בצבור הפועלים, נתרופפה אחדותו, ירד המתת החלוצי, נחלשה הערבות ההדדית וגדל כוחו של האינטרס החלקי-האישי, המקצועי, המשקי, הגושי והמפעלי; 2. במדינה קם מכשיר יותר יעיל, רב-אונים וכולל מהסתדרות העובדים. ועלינו להסיק משתי עובדות יסוד אלה המסקנות המוכרחות'.¹⁸

16. מ' בוכר, נתיבות באוטופיה, עמ' 36, 48.

17. ד' בן-גוריון, הפועל העברי והסתדרותו, תל-אביב 1964, עמ' 73-86.

18. הועידה השמינית של ההסתדרות: 18-20 במרץ 1956, תל-אביב [ללא שנת הוצאה], עמ' 72.

אין עדות נאמנה יותר מדברים אלה, שהשמיע בן-גוריון בוועידה השמינית של ההסתדרות, ב-1956, לתמורות שחלו בראיית ההסתדרות, מקומה ותפקידה במדינה בעיני ציבור הפועלים ומנהיגיו כאחד. מסתבר כי המדינה שהוקמה לא נועדה לקדם את ההגמוניה הפועלית אלא לבטלה. עתה הועלתה על נס 'החלוציות הממלכתית', שתבוא במקום נתיב הייסורים של הוולונטריות המפוקפקת והשבירה, ותשליט את מרותה, מכוחו של השלטון. כביכול, העוצמה הפוליטית שבידי המנהיגים תשמש כתחליף להגמוניה של מעמד הפועלים. וכדברי בן-גוריון ב-1964: 'מובן מאליו, שעם הקמת המדינה לא היה עוד צורך שההסתדרות תמלא תפקידים ממלכתיים ... עובדה היא שהרות הפועמת בהנהלת ההסתדרות, היא הרוח הפועמת בהנהלת המדינה'.

התמורה האידאית הזאת ינקה במידה רבה מהתהליכים החברתיים, שנתחוללו בקצב מזורז בשנים שלאחר הקמת המדינה. בין העולים - רובם פליטי השואה באירופה ויוצאי ארצות המזרח הנחשלות - ובין ותיקים, בעלי מעמד ורמת-חיים גבוהה יחסית, נוצר קיטוב סוציאלי מעמיק. במקביל הופיעה דיפרנציאציה מקצועית וחברתית, שנתלוותה לתהליכי הפיתוח הכלכלי המזורז, וכך נוצרו מתעשרים חדשים מזה ומאות אלפי מועסקים התלויים במנגנון הכלכלי מזה. ממילא התרחב מאוד הפער בין האידאולוגיה הישנה ובין המציאות החדשה.

כתב על כך ש"נ אייזנשטדט:

התרופפה האוריינטציה אל העתיד, הדגשה גוברת של ההווה, כמימד רב-משמעות של כל פעולה חברתית, וכתוצאה מכך, התעניינות הולכת וגוברת במכלול רחב הרבה יותר של תגמולים והטבות, וכך גם החרפה בהתחרות ובמאבק להשגתם. ... אף כי הדחף להקמת המדינה נבע במידה רבה מן התנועות החברתיות והחלוציות בתקופת היישוב, הרי עצם הקמת המדינה יצר טיפוסים חדשים של מוסדות ומסגרות מדיניים. הנחות היסוד שלהם מנוגדות לעתים קרובות להנחות של התנועות הוותיקות האלה, לאוריינטציות הערכיות ולמסורות שלהן.¹⁹

כך הועם זיווה של האידאולוגיה הפועלית הסוציאליסטית בדבר חיי עבודה ואורח חיים של הסתפקות במועט, ובולמוס של אמריקניזציה אחז בארץ. לאחר תקופת הצנע והקיצוב, התפרץ באדיר יצר צריכה חסר כל מעצורים. ככל שנתרופפה הויקה הרעיונית הוולונטרית של המוני החברים אליה, כן ביקשה ההסתדרות להציב מחסום מפני הסחף הזה באמצעות ביצור של מוסדותיה המשקיים והארגוניים. אלא שחיש מהר התברר כי הריכוזיות מוסיפה ומעמיקה את הפער בין החבר והארגון. בעומדם מול המציאות החדשה, ניסו כמה מראשי מפא"י למצוא צידוק רציונלי לתמורות

19. ש"נ אייזנשטדט, החברה הישראלית, עמ' 33.

ולהפחית מהסכנות שמפ"ם ואחדות-העבודה-פועלי-ציון התריעו עליהן. אולם התהליכים העמיקו, והסטיות מהעקרונות נהפכו לגורמות מקובלות. העבודה השכירה חדרה לכל ענפי הקואופרציה, ושום מועצה ושום ביקורת לא הצליחו לחסלה. ולמען האמת, כלום היה לה, להסתדרות, תוקף מוסרי לתבוע מהקואופרטיבים לא להעסיק שכירים, כאשר נבצר ממנה להביא לשיתוף הפועלים בהנהלות המפעלים שלה עצמה? הרי גם במפעלי חברת העובדים לא הצליח הוועד הפועל של ההסתדרות לאכוף שום מרות שהיא.

פנחס לבון, מזכיר ההסתדרות בשנים 1956-1961, ניסה להתמודד עם עוצמתם של המפעלים המשקיים, ביקש להנהיג את שיתוף הפועלים בהנהלותיהם ותבע שהמשק ההסתדרותי יפעל על-פי עקרונות השירות ההוגן לכלל, ללא רדיפת רווחים וצבירת הון כמטרה ראשית. הוא תבע שחברת העובדים תפעל באזורי פיתוח, ולא תרכוש מפעלים במרכז הארץ - הוזה אומר, תמלא תפקידים ממלכתיים חלוציים, הכרוכים בסיכון גבוה וברווחים נמוכים, ותעשה זאת אגב התחרות עם הסקטור הרכושני, שפטר עצמו מעול מצוות לאומיות וממגבלות רווח.

כנגד יוזמה זו של לבון, הוזכר נסיונו המר של סולל-בונה בתקופת העלייה הרביעית, כשנאמנות לעקרונות הביאה אותו לפשיטת-רגל. מאז ואילך שיננו מנהלי החברה הגדולה הזאת את הלקח: במשטר הקיים, שום זכויות חלוציות לא יעמדו לו, למשק העובדים, אם לא ידאג קודם כל לרווחיות, הכרוכה בהצבר הון, כדי להשתחרר מנטל הריבית ולאפשר השקעות מתמידות. דור המנהלים החדש בחברת העובדים אימץ אפוא באופן חד-משמעי את העקרונות הקפיטליסטיים, כנגד 'הפרות הקדושות' השוויגיות.

תפיסת הרווחיות כעיקר-העיקרים מצאה ביטוי מלא בסימפוזיון על משק העובדים, בשנת 1967, שבו נאמרו, בין השאר, הדברים הבאים:

חברת העובדים זקוקה למפנה - המפנה הוא בהדגשת הראייה הכלכלית על חשבון הצד האידיאולוגי בעבר ... האינטרסים והבעיות של המשק ההסתדרותי קרובים לאלה של המשק הפרטי, ושונים מבעיות המשק הממלכתי ... העלאת בעיית הרווחיות לדרגת משימה מרכזית קירבה את אופי פעולתם של שני המגזרים אלה לאלה ... בעבר העלה הרווח דימויים של ניצול, קפיטליזם וכדומה ... ההשתחררות מעיוותים פסיכולוגיים אלה בוודאי תתרום גם היא את חלקה.²⁰

מזכיר חברת העובדים דאז, אשר ידלין, שם את הדגש ב'מהפכת המנהלים':

מעמדו של המנהל בחברה ובכלכלה הישראלית צריך להיות הרבה יותר איתן ... זה מחייב אותנו לשינויים דרסטיים ביחסנו לניהול. משכורתו של המנהל צריכה להיות הרבה יותר גבוהה מכפי שהיא כיום, אם הוא ראוי לכך ... צריך

20. לפרוטוקול הסימפוזיון ראה: רבעון הכלכלה, 53 (1967).

לתת למנהלים הטובים תמריצים, על כל הכרוך בדבר. הייתי שואף לכך שמדיניות השכר שלנו תזדהה עם זו של המשק הפרטי.²¹

ויגו קמפמן, מנהיג פועלים ומי ששימש בשעתו כראש ממשלת דנמרק, סיכם את רשמיו על ההסתדרות ועל חברת העובדים בזו הלשון:

מה שעושה ההסתדרות ומה שעושה המדינה אינו סוציאליזם. זהו קפיטליזם ממשלתי וקפיטליזם של האיגודים המקצועיים. אתם יצרתם חברות סוציאליסטיות בחקלאות, אך לא בתעשייה. אין זה משנה לגבי הפועל, אם הוא מועסק על-ידי המדינה, על-ידי ההסתדרות, או על-ידי מעביד פרטי. היחס בין הפועל לבין המעביד דומה בכל המקרים וגם התשלום דומה. אין שום תוכן רעיוני במפעלים של המדינה או של האיגודים המקצועיים, מפני שהם מוכרחים להתחרות בתעשייה הפרטית ... בכלכלה מעורבת הקפיטליזם הוא הקובע את תנאי ההתחרות. כדי לעמוד בהתחרות, עליכם להקריב את רעיונותיכם, ואם אין לכם רעיונות, כי או למה לכם תעשייה של האיגודים המקצועיים?²²

האיגודים המקצועיים בעולם מתחלקים לשני סוגים עיקריים, בעלי מגמה פוליטית ובעלי מגמה כלכלית – גם אם אין הפרדה מוחלטת בין השניים. האיגודים מהסוג הראשון חותרים בדרך כלל לשינוי המשטר, והמאבק המקצועי, מבחינתם, הוא רק אמצעי להחלשת המשטר. ואילו האיגודים מהסוג השני משלימים עם המשטר ושוקדים על השגת מרב הַהֶשְׂגִים וההטבות לחבריהם. מראשית דרכה ראתה עצמה ההסתדרות כגוף מדיני, שתפיסותיו מעוגנות בעקרונות ציוניים וסוציאליסטיים, ופעולותיו נעשות מנקודת ראות מדינית חברתית כוללת. תפיסות אלו זכו להסכמה רחבה בקרב מנהיגיה וחבריה של ההסתדרות, על אף קשת הדעות הרחבה לגבי דרכי הגשמתן. ככלל, תנועת הפועלים הארץ-ישראלית לא שמה פְּדוֹת בין השחרור הלאומי והשחרור הסוציאלי. הקמת המדינה כאילו רוקנה את ההסתדרות מביצוע תפקידים לאומיים, ואילו התמורות הכלכליות והחברתיות-פוליטיות ערערו את הבסיס המעמדי של יומרותיה הסוציאליות. קם מעמד פועלים חדש, חסר שורשים וזיקות אל ערכי דור המייסדים ואל תונו הסוציאליסטי (מה גם שההנהגה, המשתלבת בינורמליזציה נְאו־קפיטליסטית, המירה את החזון הזה בסמאות של מדינת הרווחה).

כאשר האינטרס הופך לקריטריון הקובע, שוב אין יסוד לא לכלליותה של ההסתדרות ולא לערבות הדדית בין איגודים מקצועיים חוקים ואיגודים מקצועיים חלשים. קבוצות לחץ חזקות אינן מוכנות להתחשב בקבוצות חלשות. חברי קופת חולים מסרבים להביא בחשבון, בשיקולי ההצטרפות או העזיבה שלהם, את העומס הסוציאלי שהקופה נוטלת על עצמה בהגישה עזרה רפואית לשכבות של מעוטי-יכולת. המגמה השלטת היא מחוזן לאינטרס, מאחדות לפיצול, מכלליות

21. שם, שם.

22. ו' קמפמן, סוציאליזם ועידן העתיד, בית ברל 1968, עמ' 143–144.

לפרטיקולריות, משוויון לפער, מערבות הדדית להתחרות הדדית. אמת נכון הדבר כי גם עצמאותן ויוזמתן של הקבוצות השיתופיות וגם תנופתם הקונסטרוקטיבית המרשימה של המוסדות המרכזיים מצטרפות לשורה של השגים נכבדים מאוד במשך תקופה היסטורית ארוכה למדי. המפעלים והארגונים והמוסדות המרכזיים סייעו להתפתחות המגזרים השיתופיים, והשפעתם הרעיונית והמוסרית של אלה בלמה מגמות ביורוקרטיות בצמרת. כך קמו המפעל המפואר של ההתיישבות השיתופית, קופת חולים, רשת הקואופרציה המסועפת, חברת העובדים, מוסדות הגמל, מפעלי תרבות וחינוך ועוד ועוד. אך משעה שכל אלה חדלו להיות מכשירים להגשמתה של חברת עובדים סוציאליסטית והפכו למגזר משתלב במדינה רכושנית – פני הדברים שונים מאוד.

האם זה סופו בעדר־ההילה של החזון הקונסטרוקטיבי ועונשה של האשליה בדבר סיכויי קיומו של הסוציאליזם כמגזר במשטר פלורליסטי?
שאלה זאת היתה במקומה אילו החזון היה פרי של הכרעה חופשית בין אלטרנטיבות שונות. האמת היא שהתפיסה הפלורליסטית הוכתבה על־ידי נסיבות היסטוריות יחודיות, אשר חייבו קואופרציה לאומית במסגרת ההסתדרות הציונית, למען בניין העם והארץ, למען העלייה וקליטתה, למען בטחון היישוב והבטחת עתידו. השורש של העיוות איננו בקונסטרוקטיביזם, שהוא מחויב המציאות, וגם הוכחה חסרת־תקדים לכושר היצירה המשקית והחברתית, הגנוזה בעצמאות הפועלית. שורש העיוותים הוא בהפרדת הגורם הקונסטרוקטיבי מהגורם הלוחמני, בניתוק מעשה הבניין ממלחמת המעמדות. האשמה איננה נעוצה בכורה של דו־קיום ממושך בין מגזרים ומגמות מנוגדות, בשלב הקואופרציה הלאומית, במדינה שטרם הגיעה להשתלבות באזור וכינון יחסי שלום עם כל שכניה. הטעות היא בהפיכת הכורח לאידאולוגיה; לא עוד קונסטרוקטיביזם עם מלחמת מעמדות, אלא במקומה, בניגוד לה. בנסיבות תנאיה של מדינת ישראל, הפרימט הלאומי מחייב גיוס מאמץ עליון להשלמת תהליך השלום, ואין זה אלא טבעי שהשמאל ממקד את פעולתו להשגת יעד זה. סילוק הנטל הבטחוני הכבד יאפשר לגבש את התודעה המעמדית, שהיא תנאי חיוני להתמודדות עם המשטר הרכושני ובעיותיו. הסוציאליזם הדמוקרטי ההומניסטי הוא פרספקטיבה המנחה את המעשה בהווה. קצב ההתקדמות למטרה הוא פונקציה של גורמים חולפים ומשתנים, אך כיוון ההתקדמות תלוי בתודעה, שיכאשר היא כובשת את לב ההמונים [היא] הופכת להיות כוח חומרי המשנה את ההיסטוריה' (קרל מרקס).

שלמה אבינרי, משנתו החברתית והמדינית של קארל מארכס, תל-אביב 1967.
 שמואל נוח אייזנשטדט, החברה הישראלית: רקע, התפתחות ובעיות, ירושלים
 תשכ"ז.

חיים ארלוזורוב, כתבי חיים ארלוזורוב, תל-אביב תרצ"ד.

מרטין בובר, נתיבות באוטופיה, תל-אביב תש"ז.

דוד בן-גוריון, הפועל העברי והסתדרותו, תל-אביב 1964.

דוד בן-גוריון, ממעמד לעם, תל-אביב 1976.

בר ברוכוב, כתבים, תל-אביב 1955.

אריה יערי, הישרדות בשנות ה-2000: עולם במבוך הלאומיות, תל-אביב 1994.

אריה יערי, משטרי סייזפוס, תל-אביב 1970.

קרל מרכס, כתבי שחרות, תל-אביב 1965.

קרל מרכס - פרידריך אַנגלס, כתבים נבחרים, תל-אביב 1957.

ויגו קמפמן, סוציאליזם ועידן העתיד, בית ברל 1968.

זאב שטרנהל, בניין אומה או תיקון חברה? תל-אביב 1995.

S. Bloom, *The World of Nations*, New York 1967

A. Cobban, *The Nation State and National Self-Determination*, London
 1969

H. B. Davis, *Nationalism and Socialism*, New York 1967

M. Drachkovitch, *Les socialismes français et allemand et le problème de la
 guerre, 1870-1914*, Genève 1953